

TATARZY LITEWSCY
WOBEC WŁADZY
PAŃSTWOWEJ,
OD EPOKI
WCZESNONOWOŻYTNEJ
PO KONIEC
WIEKU XX ⊙ *Andrzej B. Zakrzewski*

Celem szkicu jest ukazanie *w długim trwaniu* – w przeciągu 500 lat – stosunku wyznawców islamu zamieszkających na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także po jego rozpadzie, do władzy. Pod tym ostatnim pojęciem rozumieć można – choć dla epoki przedrozbiorowej brzmi to zbyt współcześnie – administrację centralną i lokalną, a także – w epoce przedrozbiorowej – część społeczeństwa, cieszącą się prawami politycznymi. Władzę sprawował też – mniej lub bardziej formalnie – Kościół katolicki. Jest to ujęcie o tyle nowe, że dotychczas autorzy wywodzący się z kręgów tatarskich akcentowali lojalność wobec każdego z państw leżących na terytorium Wielkiego Księstwa. Odbываło się to zarówno przez wskazanie przykładów lojalności miejscowych muzułmanów, jak i poprzez określanie ich – zależnie od państwa zamieszkania – jako Tatarzy: litewscy (ściślej: *Tatarzy z Litwy*), polscy czy białoruscy¹.

Tatarzy pojawili się na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIV wieku, początkowo na ziemiach ukraińskich², następnie – pod koniec tego stulecia, choć przemawia za tym raczej tradycja niż „twarde” źródła – na etnicznych ziemiach litewskich. Ludność określana tym mianem była zlepkim przybyszów z różnych plemion tureckich i mongolskich, o dość zróżnicowanej kulturze, mówiących różnymi językami. Praktycznie jedynym elementem łączącym ich była wyznawana religia. Osadnictwo to przetrwało – choć była to grupa niezbyt liczna: *maximum* 10-tysięczna³ – ponad 500 lat, a więc kilkakrotne zmiany przynależności państwowej ich siedzib.

Muzułmanie starali się dostosować do zasad panujących na ziemiach Litwy historycznej; praktycznie nie uprawiali więc – znamy tylko dwie wzmianki – wielożeństwa⁴.

¹ Przykładowo: *Miśkiewicz A.* Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religine. Warszawa, 1990; *Думін С. У., Канапацкі І. В.* Беларускія татары. Мінутае і сучаснасць. Мінск, 1993.

² *Šabuldo F.* Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a. // Lietuvos istorijos metraštis. 2004 metai, 2. Vilnius, 2005, p. 5–26.

³ Skromniejsze szacunki: *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w. Warszawa, 1989, s. 273–278.

⁴ Zob.: *Zakrzewski A.B.* Osadnictwo tatarskie w Wielkim Księstwie Litewskim – aspekty wyznaniowe // *Acta Baltico-Slavica*. 1989. T. XX, s. 143.

Dała się też zauważyć synkretyzacja wyznawanego przez nich islamu. Przyczyną tego zjawiska było nie tylko oddalenie od centrów tej religii i otoczenie przez chrześcijan, ale też brak wśród nich jednostek mogących ożywić – w sposób istotny – życie religijne⁵. Proces synkretyzacji widać było nie tylko w literaturze religijnej⁶, ale również w życiu: niektórzy Tatarzy szukali uzdrowienia, i znajdowali je, przed cudownym obrazem Matki Boskiej Trockiej⁷, również Tatar-ki z podgrodzieńskiej Łosośny szukały „łaski od Pana Boga w chorobach i różnym nieszczęściu” przed obrazem w Różanymstoku⁸. W XIX wieku zdarzało się, że muzułmanie – uczestnicy *dworianskich sobranij* guberni grodzieńskiej składali przysięgi w kościele katolickim⁹. W mińskim meczecie po śmierci Tadeusza Kościuszki odprawiono 15 marca 1815 roku nabożeństwo żałobne, na które zaproszono również szlachtę¹⁰. Z drugiej strony – chrześcijanie pielgrzymowali do grobu Kontusia Łowczyckiego – uznanego przez litewskich muzułmanów za świętego¹¹, znany też – w początkach XIX stulecia – przypadek chorego psychicznie, którego skutecznie uleczył tatarski znachor¹². W wieku XX zdarzały się wypadki współudziału chrześcijan w modłach Tatarów o deszcz¹³. To wszystko zmniejszało ilość

⁵ Por. *Kołodziejczyk D.* Rola islamskiego sąsiedztwa w kulturze i polityce Rzeczypospolitej // *Rzeczpospolita wielu wyznań*. Kraków, 2004, s. 442–443. Dlatego też nie brali udziału w polemikach – z wyjątkiem zagubionej „Apologii Tatarów” (1630), *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J.* Totoriai // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*. Tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001, p. 733.

⁶ *Bairišauskaitė T.* Lietuvos totorių rankraščiai – LDK raštijos fenomenas // *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis*. Vilnius, 1998, p. 114–121; *Drozd A.* Staropolski apokryf w muzułmańskich księgach. (Tatarska adaptacja „Historii barzo cudnej o stworzeniu nieba i ziemi” Krzysztofa Pusssmana) / *Poznańskie Studia Polonistyczne*. Seria Literacka. 1996, III (XXIII), s. 122, *Drozd A.* Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej // *Pamiętnik Literacki*. 1997. T. LXXXVIII, zesz. 3, s. 18–34.

⁷ *Kalamajska-Saeed M.* Obraz czy ikona? // *Sarmatia semper viva*. Warszawa, 1993, s. 155.

⁸ *Szyszkiewicz-Moroz M.* Nazwy etnonimiczne jako pomocnicze źródło historyczne do badań nad osadnictwem tatarskim na przykładzie powiatu grodzieńskiego (do 1795 r.) / *Studia Podlaskie*. 1993. T. IV, s. 154.

⁹ *Байрашаускайте Т.* Литовские татары в дворянских собраниях XIX века // *Другая міжнародная навукова-практычная канферэнцыя „Ісламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі*. Менск, 1996. Ч. 1, c. 136.

¹⁰ *Drozd A.* Piśmiennictwo Tatarów polsko-litewskich (XVI–XX w.). Zarys problematyki // *Drozd A., Dziekan M. M., Majda T.* Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich. Warszawa, 2000, s. 31.

¹¹ *Dubiński A.* Une légende des Tatares de Pologne // *Quand le crible était dans la paille [...] Hommage à Pertev Naili Boratav*. Paris, 1978, s. 169–173.

¹² *Morawski S.* Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818–1825). Warszawa, 1959, s. 217.

¹³ *Kryczyński S.* Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej // *Rocznik Tatarów Polskich*. Gdańsk, 1999/2000. T. V, s. 223.

i ostrość zatargów z chrześcijańskim otoczeniem. Nie bez znaczenia był brak zainteresowania pozyskiwaniem nowych wyznawców islamu. Dlatego kościół katolicki łagodnie traktował muzułmanów, zdecydowanie bardziej wrogo – wyznawców reformacji, co widać nawet w dokumentach wizytacji¹⁴. Być może pewien wpływ wywarła również orientalizacja kultury dawnej Rzeczypospolitej.

Tatarzy podlegali jednak pewnym ograniczeniom prawnym¹⁵, które często króć naruszali. Pomimo zakazów zawierali więc małżeństwa z chrześcijankami¹⁶, zatrudniali chrześcijańską służbę domową, sprzedawali *tatarszczyzny* (dobra tatarskie podległe obowiązkowi służby wojskowej), nabywali dobra szlacheckie, zaciągali chorągwie, dzierżawili też opłaty targowe. Były to jednak naruszenia prawa, które wymagały zgody (a czasem – aktywnej współpracy) chrześcijańskiego otoczenia: kandydatek na żony, zatrudnianej służby, szlacheckich nabywców *tatarszczyzn*, hetmanów wydających listy przypowiednie, na których podstawie zaciągano chorągwie. Tym sposobem, za aprobatą chrześcijańskich współmieszkańców, stopniowo rozluźniały się dyskryminacyjne normy prawne wydane przez władze, zarówno świeckie, jak i kościelne. A władza państwowa nie była w stanie temu przeciwdziałać.

Tatarzy – nawet jeśli zamieszkiwali w swoich własnych wsiach lub fragmentach miast – byli na tyle związani z lokalną społecznością – poprzez znajomość jej języka, udział w obrocie handlowym i podległość *prawu powszechnemu*, że ludność chrześcijańska stosunkowo rzadko uznawała ich za „obcych” – poczucie takie pojawiło się zapewne podczas kilku antytatarskich tumultów w początku XVII wieku. Jednak w drugiej połowie tego stulecia w herbarzu jezuita Wojciecha Wijuka Kojalowicza nie dało się zauważyć ani etnicznych, ani wyznaniowych uprzedzeń wobec Tatarów¹⁷. Było to skutkiem zaawansowanej asymilacji kulturalnej litewskich muzułmanów. Niekiedy używali oni nawet podwójnych imion: słowiańskich w kontaktach z ludnością miejscową, tureckich – w korespondencji alfabetem arabskim¹⁸.

¹⁴ Jogėla V. (sud.) Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m. Vilnius, 2001, p. 88–90.

¹⁵ Думин С. В. Правовое положение литовских татар по Статуту 1588 года // 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas. Vilnius, 1989, p. 217–228; Zakrzewski A. B. Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.) // Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje. Istorija ir tyrimų perspektyva. Vilnius, 1994, p. 118–129.

¹⁶ Choć mieszane małżeństwa potępiała również literatura religijna muzułmanów, *Łapicz Cz. Kitab Tatarów litewsko-polskich*. (Paleografia. Grafia. Język). Toruń, 1986, s. 44–46.

¹⁷ Antoniewicz M. Okolice „heraldyki tatarskiej” w opisach Wojciecha Wijuka Kojalowicza // Prace Naukowe WSP w Częstochowie. Zeszyty Historyczne. 1998. T. V, s. 57.

¹⁸ Jankowski H. Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents // Materialia Turcica. 2003. T. 24, p. 128.

Tatarzy akcentowali również lojalność wobec Rzeczypospolitej i jej władz. Dawali wyraz temu nie tylko werbalnie¹⁹. Służyli nie tylko jako tłumacze i pisarze – łącznicy ze światem islamu²⁰, ale również – i to stosunkowo masowo – jako żołnierze. Wawrzyniec Wojna pisał w 1579 r. w liście do Mikołaja Radziwiłła „Rudego”: „Tatarowie litewscy widzę, iż MM Panie ochotnie się niebożęta biorą i wyprawują”²¹. Oczywiście – ochota do wojowania brała się nie tylko z lojalności wobec nowej ojczyzny, ale – chyba przede wszystkim – z nadziei na łupy wojenne. Częste w czasie wojny inflanckiej wyprawy wyczerpały jednak i zapal Tatarów i środki umożliwiające odbycie przez nich służby gospodarskiej.

Słynny bunt Lipków w 1672 r. zakończył się po kilku latach powrotem pewnej ich części z Turcji do kraju²². Trzeba jednak przyznać, że w XVII, XVIII i XIX stuleciu dała się zauważyć również emigracja do Turcji, która nie kończyła się powrotem. Tym sposobem w Rzeczypospolitej zostawały grupy muzułmanów najbardziej z nią związane. Gdy więc w 1676 r. burmistrz wileński Bartłomiej Cynaki publicznie oskarżył Tatarów o „pogaństwo i zdradziectwo” – zaprzeczył wówczas „ziemianin i Tatarzyn JKM województwa wileńskiego Pan Stefan Czapkowski”, który odparł: „żałujący nie jest zdrajcą, współ ze wszystkimi Tatarami WXL JKM Rzeczypospolitej”²³. Lojalność wobec państwa udowodnili również – w wojnie 1792 r. – tatarscy żołnierze pułków Straży Przedniej²⁴.

Trzeba jednak zaznaczyć, że niekiedy z określeniem obiektu owej lojalności bywały problemy: na przełomie XVII i XVIII wieku szlachta chrześcijańska była podzielona: jedni byli zwolennikami Sapiehów, inni – republikantów, jedni – Leszczyńskiego, inni – Sasa. To samo dotyczyło i litewskich muzułmanów. Na nich też – w wypadku przegranej jednej z opcji – skupiała się niechęć otoczenia, miało to miejsce m. in. po olkiennickiej klęsce Sapiehów²⁵.

Wydaje się również, że akcentowana przez szlachtę, zwłaszcza w XVII stuleciu, skłonność chorągwi tatarskich do grabieży nie była większa niż innych chorągwi komputowych. Jednakże łupiestwa te spowodowały, że dostawały się one pod ko-

¹⁹ Widać to w listach do urzędów, m. in.: Z aktów wojskowych o Tatarach litewskich (1782–1792). S. Tuhan Mirza Baranowski (wyd.) // Ateneum Wileńskie. 1929. T. VI, zesz. 1–2, s. 204–224.

²⁰ Zob. *Banionis E.* Lietuvos Didžiosos Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais. Vilnius, 1998, p. 90, 92, 99, 100 ir kt., 183–204.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów (dalej – AGAD AR), dz. V, nr 17689.

²² *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Elajet kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994, s. 167, 179.

²³ Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne. *D. Frick.* (opr.) Warszawa, 2008, nr 103 (w druku).

²⁴ *Wolański A.* Wojna polsko-rosyjska 1792 r., s. 379 nn.

²⁵ *Kryczyński S.* Tatarzy litewscy..., s. 28.

mendę szlachcica-chrześcijanina, który – „od łupiestw ich na wodzy trzymał”, jak stwierdził Krzysztof Radziwiłł „Piorun” w liście do Zygmunta III²⁶. Po prostu – Tatarzy bardziej wyróżniali się typem etnicznym, a gwałty takich chorągwi były jednym z argumentów w walce o żołąd między chrześcijanami a muzułmanami. A stosunek do otoczenia mieli taki sam, jak ich chrześcijańscy towarzysze broni

Również pod zaborami Tatarzy – w przeważającej części – deklarowali²⁷ i zachowywali lojalność wobec kolejnej władzy²⁸. Trzeba jednak przyznać, że w roku 1812, tuż po zajęciu guberni litewskich przez Wielką Armię, szybko zareagowali na wezwanie do tworzenia jednostek wojskowych mających walczyć z Rosją²⁹. Podczas powstania listopadowego i styczniowego – zdecydowana ich większość pozostała bierna, nieliczna część wspierała rosyjską władzę³⁰, jeszcze mniejsza – dołączyła do powstańców³¹. To nie powinno budzić zdziwienia – podobnie przedstawiały się proporcje wśród chrześcijańskich mieszkańców guberni litewskich.

Natomiast wyznawana religia umożliwiała muzułmanom w II połowie XIX stulecia uniknięcie ograniczeń dotyczących katolików – pozwalało to stosunkowo licznym jednostkom na zrobienie kariery w służbie rządowej – zwłaszcza w administracji i armii³². W I połowie XIX wieku pewna ilość wyznawców islamu włączyła się w działalność *dworianskich sobranij* – odpowiedników szlacheckich sejmików, niektórzy pełnili nawet urzędy z wyboru tych zgromadzeń³³. Władze starały się uwzględnić – w przygotowywanych aktach prawnych – szczególnie status *dworian magometanskogo zakona*³⁴.

W wieku XX, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości – władze, pragnąc wykazać się tolerancją wobec mniejszości wyznaniowej i etnicznej nie sprawiającej żadnych kłopotów, wykazywały życzliwość wobec ich postulatów. Tatarzy

²⁶ AGAD, AR IV. T. 22, kop. 294, nr 145, 13 XII 1600 r.

²⁷ Przysięga tatarskich żołnierzy z 1797 r.: *Bairšauskaitė T.* Lietuvos totoriai XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 269–272.

²⁸ *Bairšauskaitė T.* Politische Integration und religiöse Eigenständigkeit der litauischen Tataren im 19. Jahrhundert // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. Vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations. Berlin, 1998, p. 313–334.

²⁹ *Nawrot D.* Litwa a Napoleon w 1812 roku. Katowice, 2007, s. 555–560.

³⁰ *Bairšauskaitė T.* Sytuacja prawna Tatarów litewskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego (przed rokiem 1869) // Przegląd Wschodni. 1992/93. T. II, zesz. 3 (7), s. 587–588, 591–593.

³¹ Wśród 409 przedstawicieli wyznań niekatolickich represjonowanych za udział w powstaniu styczniowym wykazano jednego wyznawcę islamu: *Зайцев В. М.* Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. Москва, 1973, с. 114, таб. 9.

³² *Bairšauskaitė T.* Sytuacja prawna..., s. 593.

³³ *Bairšauskaitė T.* Lietuvos totoriai..., p. 77–78.

³⁴ *Нольде А. Е.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Санкт-Петербург, 1906, с. 142, 190, 191, 248.

intensywnie tworzyli więc struktury ruchu społeczno-kulturalnego i religijnego. Proponowali również wykorzystanie ich – jak 300 lat wcześniej – jako łączników ze światem muzułmańskim. Tatarskie elity służyły też państwu jako urzędnicy, naukowcy i wojskowi³⁵. Większość jednak wykonywała zawody tradycyjne: rolnictwo, rzemiosło, a warzywa przez nich hodowane cieszyły się – podobnie jak Karaimów – zasłużoną renomą. Podobnie, choć w mniejszej skali – z uwagi na trzykrotnie mniejszą liczebność Tatarów, przedstawiała się sytuacja w międzywojennej Republice Litewskiej³⁶. Symbolem ich sytuacji był postawiony na początku lat 30-tych meczet w Kownie. Odmiennie wyglądało położenie muzułmanów w Białoruskiej SRR. Początek lat 20-tych charakteryzował się wprowadzie pewną tolerancją dla islamu, a jego wyznawcy stawali się lojalnymi obywatelami nowego państwa. Jednak zaostrenie kursu w polityce narodowościowej ZSRR dotknęło nie tylko Białorusinów, ale też białoruskich muzułmanów. Rozbierano meczety, nie było też mowy o jakiegokolwiek działalności kulturalnej i religijnej, a w latach 30-tych NKWD aresztowało kilkudziesięciu przedstawicieli tatarskiej inteligencji³⁷.

Okres po II wojnie światowej był trudny dla muzułmanów mieszkających na terenach Litwy historycznej. Część z nich – w ramach tzw. *repatriacji* – musiała porzucić kraj – od pięciuset lat – rodzinny. Ci zaś, którzy pozostali – dotknięci zostali ateizacją w radzieckiej wersji i praktycznym zakazem działalności kulturalnej. Na Litwie i Białorusi pracowali nie tylko jako rolnicy, ale też jako urzędnicy, nauczyciele, twórcy, niektórzy – tradycyjnie – jako żołnierze. Ponieważ jednak Armia Radziecka toczyła prawdziwe wojny – ginęli w nich i Tatarzy³⁸.

Rozpad „obozu pokoju i socjalizmu” zlikwidował ideologiczne i administracyjne ograniczenia wyznawców islamu. Lata osiemdziesiąte XX wieku stworzyły więc w Polsce – a niedługo później na Litwie i Białorusi – warunki do odbudowy życia religijnego i społecznego Tatarów. Zaczęły powstawać pisma, szkółki religijne, otwierano meczety zamknięte (jak w Kownie – w 1991 r.) i remontowano zniszczone. Początek XXI wieku spowodował wprowadzie w Europie pewną podejrzliwość wobec wyznawców islamu, wynikającą z nieuzasadnionych obaw o powiązania ze skrajnymi ruchami religijno-politycznymi, popierającymi terroryzm. Jest to jednak epizod.

³⁵ Zob. *Tyszkiewicz J.* Z historii Tatarów polskich 1794–1944. Pułtusk, 1998, s. 115–117.

³⁶ *Bairašauskaitė T.* Musulmonų konfesinė bendruomenė Nepriklausomoje Lietuvoje // *Lietuvos istorijos metraštis*. 1991 metai. Vilnius, 1993, p. 98–114.

³⁷ *Chazbijewicz S.* Represje wobec ludności tatarskiej na byłych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w I połowie XX wieku // *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772–1999)*. Warszawa–Londyn, 1999, s. 1132–1139.

³⁸ *Думин С. В., Канапацкі І. В.* Беларускія татары..., s. 162; nagrobek A. M. Muchli.

Podsumowując: muzułmanie tradycyjnie zamieszkujący obszary dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego cieszą się pewnym poparciem władz i wszelkimi prawami. Jakie są korzenie tego zjawiska? Wynika ono nie tylko z konstytucyjnego równouprawnienia obywateli bez względu na wyznanie, ale również ze względów politycznych: podobnie jak przed II wojną światową w Polsce – przykład małych mniejszości ma udowodniać, iż państwo prowadzi równoprawną politykę wobec wszystkich grup mniejszościowych. Postulaty takich grup nie miały nigdy charakteru politycznego – Tatarzy nie usiłowali bowiem tworzyć poważnej partii stojącej na gruncie islamu lub ostro walczyć o swe interesy. „Małe mniejszości” stanowią – w przeciwieństwie do „dużych mniejszości” niewielki problem. Nie powstawały więc przesłanki do powstawania konfliktów etnicznych lub wyznaniowych³⁹. Ich postulaty nie są – najczęściej – trudne do spełnienia, stąd władza na ogół je akceptuje.

W przeszłości nie istniała racjonalna polityka władzy wobec mniejszości muzułmańskiej. Grupa mniejszościowa, aby przetrwać musiała stosować się do reguł wyznaczonych przez większość. Tatarom – podobnie jak Karaimom – znakomicie udawało się to przez całe stulecia, bywali nawet pozytywnym przykładem dla chrześcijan. Jędrzej Kitowicz pisał więc w XVIII stuleciu: „Tatarowie albowiem, kochając się w trzeźwości i oszczędności, nie wpadają w potrzebę krzywdzenia innych [...]”⁴⁰. W 1812 r., po zajęciu guberni litewskich przez wojska napoleońskie, tymczasowe władze oceniały możliwość powołania ich do służby porządkowej: „Naród Tatarski znany z moralności i rozsądku najprędzej wziętym do tego być może”⁴¹.

Ponadto zachowywali oni – a nawet eksponowali – lojalność wobec państwa. O ile jednak przed rozbiorami Tatarzy starali się ukazać jako lojalni poddani wielkiego księcia litewskiego i – cokolwiek później – króla polskiego, to w XX wieku zewnętrznym przejawem tego stało się, jak wspomniano wyżej, samookreślanie się – zależnie od państwa zamieszkania – jako Tatarzy: litewscy, polscy czy białoruscy⁴². W II Rzeczypospolitej popierali więc w 1928 r. prorządowy Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, w październiku 1939 r. – deklarowali lojalność wobec Republiki Litewskiej, która przejęła już Wilno, w 1941 r. – pod naciskiem samego

³⁹ Wymienia je *Jasińska-Kania A.* Trzy podejścia do źródeł konfliktów etnicznych i narodowych: Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych. Warszawa, 2001, s. 21.

⁴⁰ *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III. Warszawa, 1985, s. 173.

⁴¹ *Nawrot D.* Litwa a Napoleon..., s. 589.

⁴² *Drozd A.* Współczesne oblicze kultury Tatarów Rzeczypospolitej // Zagadnienia współczesnego islamu. Materiały sympozjum naukowego zorganizowanego w Poznaniu 14 października 2002 r. Poznań, 2003, s. 42.

Josepha Goebbelsa – wobec administracji niemieckiej⁴³. Oczywiście takie racjonalne działania, pozwalające uzyskać dla grupy pewne koncesje, czy też tylko – umożliwić jej przetrwanie, nie wykluczały autentycznego patriotyzmu jednostek czy zbiorowości: „Idźcie więc, bracia, w ślady zasług przodków waszych, przez półpiąta wieków szlachetnie tu zamieszkałych” – brzmiała w 1812 r. zachęta do wstępowania do tatarskiego szwadronu⁴⁴.

Stąd zarówno u przedstawicieli władz, jak i w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej, w okresie rozbiorów i II Rzeczypospolitej dominował – jako stereotyp – nader pochlebny obraz „własnego” muzułmanina. Wizerunek ten upowszechniła literatura piękna. Henryk Rzewuski pisał w 1832 r., w niezbyt krytycznym opisie dawnej Rzeczypospolitej: „Żadnej albowiem różnicy ani w języku ani w obyczajach ani w duchu narodowym upatrzeć nie można między Polakiem a Tatarzynem w jego ziemi osiadłym [...]”⁴⁵. Z kolei Ignacy Chodźko w „Pamiętnikach kwestarza” wspominał: „Plemię tatarskie rozmnożyło się na Litwie i zawsze pocziwie krajowi służyło”⁴⁶. Tak więc pozytywny stosunek do państwa i współmieszkańców zapewnił Tatarom względnie spokojne – poza okresami historycznych kataklizmów – bytowanie przez więcej niż pół tysiąclecia.

⁴³ *Tyszkiewicz J.* Z historii Tatarów polskich..., s. 140, 143, 146–147.

⁴⁴ *Nawrot D.* Litwa a Napoleon..., s. 559.

⁴⁵ Uwagi o dawnej Polsce przez starego Szlachcica Seweryna Soplicę Cześnika Parnawskiego napisane w 1832 roku. Rękopis niewydany ręką Henryka Rzewuskiego. Opr. P. Dudziak i B. Szleszyński. Warszawa, 2003, s. 28.

⁴⁶ *Chodźko I.* Pamiętniki kwestarza. Poznań, 1988, s. 148.